

1-2'20

ЗА ИЗСАВЕДВАНЕ НА
НАСЕЛЕНИЕТО

БАН

НАСЕЛЕНИЕ

НАСЕЛЕНИЕ

Списание на Център за изследване на населението при БАН

Редакционна комисия

Проф. д-р Минко Минков (Главен редактор)
Проф. д-р Азана Азанаева
Проф. д-р Николай Чистеманов
Проф. д-р Катя Владимирова
Д-р. д-р Йордан Калчев
Д-р. д-р Татяна Козева
Д-р. д-р Мария Николова
Д-р. д-р Генчева Милова
Ст. н. с. д-р Ветка Желева
Кремена Борисова (Отговорен секретар)

Адрес на редакцията:
София 1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, в. 6, ет. 6
Тел. 02/9793030; 02/705303

POPULATION

Review of the Center for Population Studies

Editorial Board

Prof. Minko Minkov (Editor-in-Chief)
Prof. Azana Azanava
Prof. Nikolay Chistemannov
Prof. Katya Vladimirova
Dr. Yordan Kalchev
Dr. Tatyana Kozeva
Dr. Maria Nikolova
Dr. Gencheva Milova
Dr. Vетка Zhelova
Kremena Borisova

Postal Address:
1113, Sofia, Bulgaria, "Akad. Georgi Bonchev", bl. 6
Tel. 02/9793030, 02/705303

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редактор Антоанела Стоянова

Формат 70×100/16

Цена на в. 11,75
Поръчка № 1177

Печатница на Академично издателство „Проф. Милва Дринова“
1113, София, ул. „Акад. Г. Бончев“, в. 6

НАСЕЛЕНИЕ

Списание на Центъра
за изследване на населениетоБългарска академия на науките
1-2/2003

POPULATION

Review of the Center
for Population StudiesBulgarian Academy of Sciences
1-2/2003

СЪДЪРЖАНИЕ

**ГЕОРИИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО И МЕТОДИКА
НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ**

Минко Минков – Взаимовръзката между възпроизводството на населението и формирането и реализацията на човешкия капитал 5

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СТРУКТУРИ

Емил Христов – Остаряване на българското население през миналия век – възрастови ефекти и съпътстващи явления 18

Ивайло Главачки – Преход от възрастови коефициенти на плодородност към възрастови вероятности за раждане на деца 29

Дяна Чаръкова, Ваня Додункова – Демографски, социални и социално-икономически характеристики на май-майдите майки 36

Марина Мургова – Влияние на основните класове причини за умряло възрастно население потещало на двата пола в България 56

ДЕМОГРАФСКО ПОВЕДЕНИЕ

Гаяна Коцева, Дора Костова – Фактори и тенденции в сексуалния дефицит на младите хора в България 68

Светозар Загазов – Обществено напъване на социалния статус на старите хора в условията на преход 86

ИСТОРИЧЕСКА ДЕМОГРАФИЯ

Щелян Щербаков – Противоречията в гръцката и българската историография по проблема за гръцкото етническо присъствие в българските земи през Възраждането 98

ИКОНОМИЧЕСКА ДЕМОГРАФИЯ

Сара Марва Фьорес – Ръката на жените в селскостопанската сфера на Мексико 127

Ката Владимирова – Работното време и заетостта по пол. Социални и икономически предизвикателства 136

Мария Николова – Домашният труд – сфера на разделение и неравнооставеност 150

ЕТНОДЕМОГРАФИЯ

Алексей Нампов – Брачният модел в ромските общности 164

РЕЦЕНЗИИ

Дончо Донев – Безработицата при рискованте групи 179

ИНФОРМАЦИЯ

Ваня Додункова – Пол и демографски изследвания 181

Алексај Пампоров – Вторият демографски преход в Европа – проблеми и перспективи 184

CONTENTS

THEORIES OF POPULATION AND METHODOLOGY OF DEMOGRAPHIC RESEARCH

Minko Minkov – Relationship between reproduction of population and modeling and realization of human capital 17

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СТРУКТУРИ

Emil Hristov – Age effects on population ageing in Bulgaria during the last century 29

Ivaylo Gavaazki – Transition from age-specific fertility coefficients to age-specific childbirth 35

Diana Chalukova, Vanya Dodunekova – The youngest mothers in Bulgaria: demographic and social-economic characteristics 56

Mariana Mourgova – The impact of the main causes of deaths on life potential of males and females in Bulgaria 67

DEMOGRAPHIC BEHAVIOR

Tatyana Kotlova, Dora Kotlova – Determinants and trends in sexual debut of young people in Bulgaria 86

Svetoslav Zlatkov – Public perceptions of the elderly regarding their social status in transition societies 97

HISTORICAL DEMOGRAPHY

Shielijko Shterijakov – Contradictions in Greek and Bulgarian historiography about the Greek ethnical presence in Bulgarian lands during the Bulgarian Renaissance 122

ECONOMIC DEMOGRAPHY

• Sara Maria Flores – Women's role in agrarian sector in Mexico 123

Katya Vladimirova – Working time and employment by gender: Social and economic challenges 149

Maria Nikolova – Domestic work – a sphere of division and inequality 163

ETHNODEMOGRAPHY

Alexey Pamprorov – Marital patterns in Romany communities 178

BOOK REVIEW

Donyo Dones – Unemployment in risk groups 179

INFORMATION

Vanya Dodunekova – Gender and demographic research 181

Alexey Pamprorov – The second demographic transition – problems and 184

РОЛЯТА НА ЖЕНИТЕ В СЕЛСКОСТОПАНСКАТА СФЕРА НА МЕКСИКО

Сара Мария Лара Флорес

Споразумението за свободна търговия от 1994 г. отвори нов етап в развитието на страната. Мексико започва процес на отваряне на търговията си, който беше очертан още с разширяването на ГАТТ през 1986 г., и възприема модел на стопански растеж, ориентиран към външните пазари. Заедно с това се извършват реформи в много други сектори на икономиката. Що се отнася до селското стопанство, откъсването от него на държавните предприятия, изменението в законодателството в тази област, спирането на държавните субсидии и защитните цени на основните продукти като царевича и боба и прекратяването на селскостопанските квоти тласкат селското стопанство по пътя на радикалните реформи.

Мексиканското село навлиза в нов етап. Търговската конкуренция, вносът на безброй стоки от САЩ и Канада, а така също и липсата на подкрепа и субсидии от страна на държавата изтласква много иззад прослойката от едри и средни селскостопански производители, а традиционно дребните производители навлизат трайно в кризата, причиняваща все повече селска бедност и миграция.

Изостря се процесът на производствена концентрация. Само 0.27% от предприятията осигуряват 45% от растениевъдната, животновъдната и горскостопанската продукция на страната, само 0.3% от фирмите отчитат износ на производството си срещу 45.9%, които произвеждат за местния пазар, и 43.4%, имащи достъп до националния пазар [12]. Тоест новата политика облагодетелства една малка група от компании износители на селскостопанска продукция, способни да устоят на конкуренцията на международните пазари и изолира малките и средните производители, част от които се превръщат в обекти на програми, фокусиращи вниманието си върху бедността¹. Въпреки че селскостопанските дейности губят динамиката си на фона на цялостната икономика, Мексико продължава да бъде страна със сравнително важен дял на селото в икономиката, политиката и със символично значение. През 1950 година селското население възлизаше на около 1.5 милиона жители, а през 2000 г. е отчетено, че броят му е 24 милиона².

¹ Главно чрез директна подкрепа към производителите на царевича (Продукс) и на дребните производители на продукти за местна консумация (Прогреса). През 1998 г. Прогреса развиваше дейността си в 30 щата на Мексико, отпусвайки средства на 1.9 милиона семейства с квоти до над 40 отдалечени селски общини.

² В настоящия труд се счита за село или населено онова, което живее в населени места с по-малко от 2500 жители. Други автори смятат, че към това понятие могат да се причислят селща с до 10 000 жители, съдето, макар и да има по-високо ниво на градско обслужване, жителите на много могат да се характеризират като селски. В Мексико около 34% от населението живее в населени места с до 10 000 жители.

И ако в относителни цифри това население намалява в сравнение с цялото население (през 1950 г. то представлява 57%, през 2000 г. едва 25%), важно е да отбележим, че все още около една четвърт от населението на Мексико е селско. Днес обаче селски е синоним на бедност и изостаналост. Според преброяването на населението през 2000 г. 98% от всички населени места са с до 500 жители и живеят изолирано; условията на живот са изключително лоши от гледна точка на комуникации, жилища и услуги, защото се намират далеч от влиянието на градски центрове; разположени са в райони с преобладаващо индианско население, представляват извори на работна ръка, която непрестанно мигрира в различни посоки и там показателите за бедност са най-високи³. За селското население селскостопанската дейност продължава да бъде основен източник на доходи⁴.

Това е селско стопанство на оцеляването, което се комбинира с разнообразни занаятчийски производства, отглеждане на дребни животни, доходи от неселскостопански дейности и парични преводи от мигрирнали членове на семействата⁵.

Миграционните потоци в голямата си част отново се завръщат по селата, защото много рядко мигриращите работници произхождат от градовете. Положението на селските жени се вписва в този контекст, което още повече утежнява неравенството им в общите рамки на социалните отношения. Начините, по които те се интегрират в икономиката, достъпът им до поземлена собственост и средства за производство, условията, при които работят и пътуват от едно място на друго в търсене на работа, наред с много други, дават ясна представа за асиметрията на женското присъствие, която се мултиплицира в селската среда. И нещо повече, условията, при които живеят жените с индиански етнически произход, засилват и бездруго голямото неравенство на жените в селската среда.

НЕРАВНОПОСТАВЕНОСТ ПРИ ИНТЕГРИРАНЕТО НА ЖЕНИТЕ В СЕЛСКОСТОПАНСКИЯ СЕКТОР

Разпределението на жените в икономическия процес и по-конкретно в селскостопанския сектор дава изходна представа за тяхната неравнопоставеност спрямо мъжете. Както може да се види на таблица 1, мъжкото население се разпределя равномерно между всички сектори на икономиката.

За разлика от тях женското население е заето главно в сферата на услугите, следвана от търговията и преработвателната промишленост, докато в селскостопанските дейности това участие е твърде ниско. В изброените сектори жените се трудят главно на непривлекателни работни места: в сферата на персоналните услуги — като домашни помощници, в неформалната търговия и в мелничарската промишленост⁶.

³ 12% от всички миграционни потоци произхождат от селища с по-малко от 2500 жители и 17% от международната миграция е също оттам (Национално преброяване на населението, 2000 г.). Изчислено е, че 88.9% от селското население е бедно по показатели като степен на образование, брой на членовете на семейството, размер на доходите, здравен статус и прочее [16].

⁴ През 1990 г. 67.7% от населението от селища с по-малко от 2500 жители се е занимавало с първични селскостопански дейности (Национално преброяване на населението, 1990 г.).

⁵ Изчислено е, че паричните преводи от миграционните работници в САЩ са вторият източник на валута след износа на петрол. През 1999 г. той възлиза на 6 милиарда долара [12].

⁶ В сектора на професионалните услуги и формалната търговия преобладава участието на мъжете.

Таблица 1

Застъп на жените в различните сектори

Сектор	Мъже %	Жени %
Селско стопанство	27	9
Промисленост	27	21
Търговия	23	24
Услуги	23	46
Общо	100	100

В селскостопанския сектор участието на жените обикновено е в качеството им на селскостопански работници. Според Националната анкета за заетостта от 2000 г. наблюдаваме, че само 11% от жените, заети в селското стопанство, са производители, по-голямата част са наемни работници. Обаче 46% от мъжкото население в тази сфера са производители, а повече от половината също са наемни работници¹.

Трябва да се отбележи също така, че значителна част от жените, които се трудят като работници, не получават никакво заплащане (67%). Става дума за труд, който те полагат под формата на семейна помощ или като размяна в рамките на селската комуна, която помага на най-бедните да обработват парцелите си, без да прибягват до наемна работна ръка².

Останалите жени, 21%, работят на надница в само една много малка част – в по-големи земеделски компании (1%)³.

Таблица 2

Застъп на жените и мъжете в селското стопанство по видове дейност

Вид дейност	Общо мъже и жени	Общо мъже	%	Общо жени	%
Общо производители	1 405 264	1 219 730	48	185 534	13
Собственици	1 046 099	989 484	14	56 615	3
Титулярни на общинска земя	1 643 796	1 578 831	22	64 965	4
Други	715 569	650 915	10	64 654	4
Общо работници	1 256 774	1 758 774	54	1 498 000	69
Надничари	2 347 081	1 991 726	28	355 355	21
Ремонти механизми	141 143	130 395	2	10 748	1
Без заплащане	1 767 556	1 636 653	24	1 130 903	67
Общо заети в селското стопанство	6 461 009	6 978 504	100	1 682 520	100

Национална анкета за заетостта, 2000, НИБЕГН, Мюнхен

¹ Става дума за 5,2 милиона селскостопански работници за страната, от които 1,7 са мъже, а 1,4 – жени.

² В селските общности често се срещат натурални размяни на продукти и труд, които позволяват обработването на земята с минимален паричен разход. Продуктите на заетите мъже в този вид дейност също е около – 65% от всички мъже работници.

³ Докато работата на надница е сезонна и временна, в земеделските компании заетостта е по-голяма и равномерна.

Моделът за икономическо развитие, насочен извън страната, даде гласък на райони, износители на земеделска продукция, които търсят женска работна ръка и предизвикват феминизация на наемния селскостопански труд. Този процес се свързва с нарастване на броя на новите експортни култури като зеленчуци, цветя и плодове, както и с експанзията на преработвателите агроиндустриални предприятия от хранително-вкусовата промишленост [22].

С присъединяването към ГАТТ (1986) и по-късно със Споразумението за свободна търговия (1994) селскостопанският сектор навлиза във важен процес на производствено реструктуриране във връзка с новите качествени стандарти, които се налагат в международен план и търсенето на по-благоприятно конкурентно положение за мексиканските стоки. Традиционното селскостопанско производство трудно се адаптира към този процес и навлиза в дълбока криза. За сметка на това се развива едно модерно земеделие, насочено към „люксови“ продукция за консумация от средните и богати класи в страната, както и за развитите страни, основно САЩ и Канада¹¹.

В този контекст се развива феминизацията на наемния селскостопански труд, не само защото нараства търсенето на женска работна ръка, но и защото тя се използва приоритетно в онези производствени етапи, които гарантират високото качество на изделието. Причините за предпочитането на женска работна ръка вече не се коренят в по-ниското заплащане спрямо мъжете, защото става дума за извършване на различни видове дейност, които се заплащат за свършена работа или на надница. По-скоро се търси онитът и сериозността на жените в някои видове дейност, без това да се окачествява като допълнителна квалификация. Уменията на селскостопанските работнички не се зачитат за опит, придобит в процеса на многогодишния труд, а се представя една сексистка аргументация, че те са по-способни в определен вид дейност благодарение на това, че са жени [22].

Именно за това съществува предпочитане към женската работна ръка в предприятията, произвеждащи цветя, плодове и зеленчуци за износ, парниково производство, събиране на реколтата, опаковане и подбор. Както и в агроиндустрията, те участват в целия производствен цикъл. Така например, според изчисленията, участието на женския труд достига до 50% от общия труд за прибиране на реколтата и до 90% в агроиндустрията и при пакетане на пресни плодове и зеленчуци за износ¹².

Много проучвания на жените-селскостопански работнички в Мексико¹³ потвърждават, че става дума за много млади жени (между 14 и 29 години) от селски произход, с ниво на образование сравнително високо спрямо цялото женско население на селата, неомъжени, чието заплащане е много важна част от бюджета на техните семейства. Също така се констатира, че условията, при

¹¹ Под „люксови“ продукти се разбират някои продукти за райони като цветя, екзотични плодове, растителна джулгета и др.

¹² Вж. [22, 23].

¹³ За съжаление статистиките не образуват ясен вид дейност. На първо място, защото тя е сезони, а на второ, защото данните не са разбити по продукти и по полова принадлежност на работничките. Единствено можем да ухваем броя на жените, работили в такива производства, по собствените им изявления за Националната анкета за заетостта и Националното преброяване на населението. Може приблизително да съдим за женското участие в тези видове труд и за условията на труд и живот от несистематични проучвания и местни анкети. Вж. Хумерт, К. де Грамонг и Сара Лара, *Анкети на димаксистата на селскостопански работнички, мигриращи в челявчупроизводителни райони*. ISS-UNAM, 2001 и диагностични проучвания по Националната програма за излизане на селскостопански работнички на Секретариата за социално развитие на Мексико.

¹⁴ Вж. [5, 29, 31, 22].

които те работят, са извънредно тежки. Само в някои предприятия (например за производство на цвѣта) конкуренцията за наемале на работна ръка и спецификата на производствения процес са довели до гарантиране на относителна трудова стабилност.

Изобило селскостопанските работници, както жени, така и мъже, работят без трудов договор, без социални осигуровки, на наднина (при 7-дневна работна седмица без право на отпуск, коледни надбавки, с извънредни часове и пр.), не са синдикално организирани и нямат регулирано работно време. Големата нестабилност на пазарите, за които са предназначени тези продукти, заради международната конкуренция довежда до нестабилност и променливост на пазара на труда. Поизвога, когато цените на продуктите спаднат рязко или намалее търсенето им, работниците биват уволнявани без предизвестие и без обезщетение.

Тези условия на труд в селското стопанство засягат както жените, така и мъжете. Обаче реструктурирането на предприятията поставя нови изисквания за качество и отпаденост на работата (постоянна трудова готовност), които засягат предимно жените, защото именно те са отговорни за последните производствени етапи, в които се определя качеството на крайния продукт. Селските жени приемат тези условия не от гордост или безразличие, а защото нямат друга алтернатива. В своите села и дребни стопанства те са лишени от право на собственост и трудът им не се заплаща, затова те приемат каквото и да е условия на работа в селскостопанските предприятия.

„КОНТРАРЕФОРМАТА“ И ТРУДНИЯТ ДОСТЪП НА ЖЕНИТЕ ДО ПОЗЕМЛЕНАТА СОБСТВЕНОСТ

Структурата на пазарната собственост в Мексико е наследена още от колониалната епоха. След Мексиканската революция бе изменен с аграрната реформа, като бяха установени три форми на собственост и ползване на земята: частна собственост, която позволяваше свободно да се продава и купува земя; комунална собственост, която запазваше традиционното право на владение и ползване на общата земя от цялото индианско племе; общинска собственост — мери, които държавата предоставяше на общините за разпределение и ползване от селяните.

Като при комуналната собственост, така и при общинската правната уредба постановяваше само един член на семейството да бъде титуляр на обработваемия парцел, като обикновено това бе мъжът, който се считаше за глава на семейството. Обаче правото да се ползва парцелът беше семейно право, като така цялото семейство получаваше достъп до земята и нейните плодове. Аграрният закон от 1971 г. промени това положение, като призна юридическото равенство на мъжа и жената и дори разреши предоставяне на парцели за земеделско и индустриално ползване от жени (ПЗИПЖ) с цел да бъдат интегрирани към производствени проекти¹⁸. Но на практиката традицията, навиките и обичаите на селската среда продължаваха да бъдат в полза на мъжете [18].

¹⁸ ПЗИПЖ бяха създадени съгласно закон за аграрната реформа от 1971 г. с два целите от една да могат да се организират да получават общински парцел и право на кредит, подготвени и юридически изпитани за извършването на производствени дейности (шаринички мелиоратив, производство на традиционни декоративни мотиви, агрикултури, скотиферми и пр.). През 1990 г. само при 8,6% от общините минаха ПЗИПЖ (т.е. около 1000) и тяхна част от тях не бяха в производство [19].

През 1992 г. бе променена конституцията на републиката, а също така бе изменен и законът за аграрната реформа. Тези промени бяха наложени от новия неолиберален модел на икономиката и отварянето на търговията на страната чрез присъединяването към Споразумението за свободна търговия и цяла поредица от реформи, целящи съживяването на икономиката на страната. Те отваряват дула на свободната търговия със земя и позволяват парцелирането на общинската собственост и на земеделските комуни, продажбата и преобразуването им. Макар че все още не са оценени с точност резултатите, които тези промени са предизвикали за селските семейства и за жените в частност, съществуват проучвания¹⁵, които отбелязват възможния ефект от тях. По-конкретно се забелязва премаляването на характера на семейната собственост върху обработваемите парцели, поставянето на жените в по-голяма неравнопоставеност спрямо мъжете при придобиването и унаследяването на земя [19].

Този процес бе наречен „контрареформа“ [18], защото остана изключително на мъжете, които са титуляри на парцелите, правото да взимат решения и да се разпореждат с поземлената собственост. Освен това на общинските събрания, които са върховен орган, имащ право на решения относно общинските земи, жените представляват малцинство¹⁶. По този начин се узаконява мъжът в семейството да се разпорежда с имота, който по-рано се считаше за семейна собственост — да го продава, да го отдава под аренда или преотстъпва на лица, които не са членове на семейството. Понеже титулярът на общинска земя или членът на земеделската комуна има право сам да определя начина за унаследяване на парцела или правото за неговото ползване съществува опасност той да не бъде унаследен от живия съпруг, както ставаше това по-рано. И най-сетне прелоставеният парцел от общинските мерци или от земеделската комуна загубва характера си на дублична собственост и с това жените загубват правото, което по-рано имаша, да получават парцели за земеделско и индустриално ползване с цел да се интегрират селските жени в производството (ПВИПЖ).

Изчислено е, че жените, които разполагат с регулирани парцели от общинска или комунална собственост, са достигнали 362 589 (10 пъти повече отколкото преди 30 години), но почти една трета от тях са на повече от 50 години. Само една десета част от титулярите е закупила своя парцел, защото общинското женито го е наследило от своя покойн съпруг и само „на книга“ има право върху него, а на практика той е преминал във владение на нейните деца [27].

Като цяло аграрните реформи направили селската жена още по-уязвима не само по отношение на достъпа ѝ до поземлена собственост, но и като съсобственик на семейните имоти. Както земеделските парцели, така и терените на селските къщи са застрашени от приватизация, предвидена в новия аграрен закон.

УЧАСТИЕ НА СЕЛСКИТЕ ЖЕНИ В МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ

Второстепенната роля, която жената исторически е изпълнявала в селскостопанския сектор като производител и наеман работник, позволява да разберем защо тя се включва във вътрешните и международните миграционни процеси така активно и при такива условия.

¹⁵ Вж. [10, 15, 23] и др.

¹⁶ В представителните органи на земеделските общности само едно от 20 места на представител или заместник-представител се зема от жена [18, 27].

От 40-те до 70-те години на ХХ в. процесът на индустриализация предизвиква мощни процеси на миграция главно от селото към града. Но също така има и временни миграционни потоци. Най-значимият от тях се развива между 1942 и 1964 г. по така наречения Плав „Брасеро“ и бе насочен към САЩ. Забелязват се и други по-незначителни вътрешни миграционни движения към други индустриални или селскостопански райони на страната, главно при откриването на хидроложки басейни или при бурното развитие на производството на някои суровини за бързоразвиващата се промишленост (захарна тръстика, памук и др. влакнодайни култури и др.) или износ на пресни продукти за чужбина (плодове и зеленчуци).

Тази миграция привлече главно неженени мъже от селски произход за сезонна работа в развитите селскостопански райони на Мексико и в САЩ [11, 32]. Обикновено възрастният глава на семейството и по-големите му синове заминават, за да се присъединят към някой поток от наемна работна ръка с цел да помогнат на семейния бюджет за текущи нужди или за закупуване на семена и други консумативи за обработвания от тях парцел, а дъщерите заминават за градовете и работят като домашни помощници [4].

През 80-те години на ХХ в. започва нов етап в ориентацията на миграционните процеси. От една страна се забелязва значително забавяне на потоците към големите градове за сметка на средните. От друга страна, нараства икономическото значение на северните гранични зони поради построяването на много мелничарски предприятия, които привличат женска работна ръка към този регион. В същото време вътрешните миграционни потоци се увеличават към по-развитите в селскостопанско отношение северноизточни части на страната и, разбира се, расте незаконната миграция в САЩ.

В повечето от тези процеси на движение на населението женското участие е значително. Откроява се с висок процент на женска работна ръка мелничарската индустрия в средно големи и крайгранични градове. Работата като домашни помощници в градовете продължава да е важен източник на заетост за жените от село, но също така е важно и участието им в сезонната миграция към зони с модерно земеделие, чиято продукция е предназначена главно за износ и в потоците, насочени към САЩ, били те легални или нелегални.

Въпреки трудностите при установяването на броя на населението, което мигрира в търсене на сезонна работа, знаем, че жените, които сезонно се придвижват към райони с развито зеленчукопроизводство за износ, са 41.3% от всички миграционни работници, а децата представляват 21.8%. Важно е да се отбележи, че повече от 30% от всички мигриращи работници са от индиански произход, като от жените 10% говорят единствено своя роден език, докато при мъжете тази цифра е едва 6%. При жените 40% не знаят да четат и пишат, докато при мъжете цифрата е едва 29%. Между хората, посещавали училище, средният брой години на учене е 4, докато при мъжете е 5. Всичко това обяснява по-големите трудности, които срещат жените на пазара на труда¹⁷. При положение, че миграцията към САЩ продължава да бъде индивидуална, наблюдаваме понастоящем, че в нея участва все по-голям брой жени. Жените представляват 15% от всички мигриращи работници в САЩ. От тях 38% са от селски произход, средната им възраст е 31 години, 51% от тях имат основно образование (до 6-и клас), 30% са глави на семейство, а 52% изпращат парич-

¹⁷ Анкета сред домакинствата на селскостопански наемни работници, мигриращи към зеленчукопроизводителните райони на Мексико [13, 21].

ни помощи на своите семейства. Но докато мъжете имат уредени документи за работа като миграционни работници, едва 30% от жените имат такива уредени документи. Опитът на жените при трудовата миграция е по-малък от опита на мъжете. Основният трудов поток се насочва към щатите Калифорния и Тексас, където биват наети в земеделието и промишлеността. При това заплащането, което се начислява на жените, е с около 30% по-ниско от това на мъжете, което се обяснява с факта, че жените по-често работят в областта на персоналните услуги, където условията на труд са най-лоши [7].

С други думи, жените активно се включват в миграционните процеси, но има съществени разлики в условията спрямо мъжете. Във вътрешните миграционни потоци преобладават жените, докато при международната миграция преобладават мъжете, като често това се забелязва при сезонната, циркулярната и нелегалната миграция. Неомъжените жени и жените с по-високо ниво на образование имат по-големи шансове за намиране на работа в мелничарски предприятия и в агроиндустрията или дори при миграция в САЩ, макар и нелегално, като поемат рисковете, което това предполага. Напротив, жените от индиански произход и с по-ниско ниво на образование мигрират главно към градовете, за да работят като домашни помощници и да помагат при събирането на реколтата. Но при всяко положение жените присъстват на пазара на труда и в миграционните потоци при твърде неравнопоставени условия спрямо мъжете.

КРИЗА В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО И ПЛУРИВАЛЕНТНОСТ НА ЖЕНСКИЯ ТРУД

Кризата и миграционните процеси засягат жените в различна степен в зависимост от фазите на жизнения им цикъл. Младите жени имат по-големи възможности за работа, докато при възрастните и омъжени жени се наблюдават две основни тенденции: или се включват в миграционните потоци заедно със своите съпрузи и семейства като част от т. нар. семейна миграция, за да се преселят окончателно другаде (обикновено в градовете), или участват в сезонната и циркулярна миграция (към по-развити селскостопански райони на страната). В последния случай те са подложени на силно физическо изтощение поради тежките условия на работа и живот.

Другата възможност за омъжените жени с деца е да останат в своите родни села, а това означава, че е твърде възможно да им се наложи да преживеят съпругеския си живот и раждането на децата си в раздяла за дълги периоди от време. Твърде често, когато мъжът в семейството даване на работа в чужбина, чакащото го семейство се оказва като бинационално или транснационално [30].

Различни проучвания анализират ефекта от кризи в селската комуна, когато мъжът е принуден да мигрира за дълго време¹⁴. Наред с всичко останало се изтъква, че зависимостта от получаването на пари от съпруга и очакването на записан ден след ден предизвикват у жените не само материална, но и морална криза [20]. Изтъква се също така феминизацията на някои чисто мъжки дейности, когато жените останат глава на семейството и отговорни за обработването на земята. В отсъствието на съпруга или синовете жената поема

¹⁴ Вж. [17, 20]

много от техните функции, като дори участва в събрания на общината или комуната, в системи за надзиране, изпълнява изборни длъжности в селски и градски комитети, в обществени организации и комунални проекти. Тези възможности разкриват по-широки простори за изява на жените, но им създават допълнителни конфликти, поспеже отсъствието на съпруга често води до преквалена опека от страна на свекъра и свекървата и до претоварване с работа. Продължителната раздяла със съпруга води до риск жената да бъде изоставена, а оттам и да бъде подложена на унижения и пасилне, които перядко възникват в подобни случаи [17, 20].

В някои райони в резултат от процесите на миграция на мъжкото население се стига до огромна диверсификация на труда, който жените полагат в стремежа си да си осигурят средства. Ариас и Уилсън [3] посочват, че комбинацията от миграция на мъжете и труда на жените във всякакъв вид селскостопански дейности се превръща в култова матрица: докато мъжете пътуват и се връщат от САЩ, семействата и жените им остават на парчето земя и „като дълбока котва ги държат, за да не ги отнесе вятърът“. Същите авторки подчертават, че тези процеси обикновено приключват с тежки кризи в селскостопанското производство и икономическа разруха на селските семейства, разчиствайки пътя за развитие на нови земеделски производства.

Процесите на дислокация на промишлеността и услугите, развитието на третия сектор и неформалната икономика нанасят тежък удар върху селското общество. Според националната анкета за заетостта (2000 г.), 27% от собствениците и 19% от селскостопанските работници осъществяват и друга дейност извън този сектор.

Формирането на производствени вериги е анализирано в различни страни на Латинска Америка [1], като заслужава внимание асиметрията между главните предприятия и техните доставчици в контекста на тенденцията за намаляване на разходите. Намаляването на вертикалната интеграция на големите предприятия за сметка на изнасянето на някои производствени процеси и помощни операции като надомни доведеха до по-голяма гъвкавост на труда. Много предприятия посредници при договарянето на работна ръка излизат от градовете, за да използват евтиния надомен труд на селските жени, които не са организирани и нямат друга алтернатива за намиране на работа. Разтоварват част от производствените си разходи (електричество, газ, вода, инсталации) за сметка на селските домакинства и прехвърлят нестабилността на пазарите на гърба на работниците.

Крахът на селскостопанското производство и миграцията на мъжкото население превърнаха омъжените жени и децата им в основни извършители на такива производствени дейности. В надомния труд те намират алтернатива за осигуряване на средства, като произвеждат дрехи, играчки, електроуреди и пр. и едновременно с това могат да гледат децата си и да вършат домакинската работа, която осигурява възпроизводството на рода и поддръжка на парцела земя и домашните животни, но от друга страна, са подложени на лоши условия на труд, ниско заплащане и трайна преумора.

Наред с надомната форма на работа в селища с по-малко от 20 000 жители се развиват малки и средни цехове, някои от тях незаконни. В тези цехове (за дрехи, спортни стоки и пр.) се назначават нови хора от извънградските райони, които по този начин получават възможност да се трудят. Обикновено се назначават няколко мъже за работа и поддръжка на машините, а болшинството от работниците са жени, които се занимават с доработка на изделията.

Надомната работа и заетостта в малките цехове доказват прехода на извънградския сектор от изключително земеделска и животновъдна дейност към плурализъм на дейностите [3]. В този прелод жените играят активна роля, притискани, от една страна, от изключително тежките условия, а от друга, от кризата и миграцията на мъжкото население.

БЕДНОСТ, ЕТНИЧЕСКИ РАЗЛИЧИЯ И ОСЪЗНАВАНЕ

В Мексико бедността и неравенството се увеличават неспрехъвато след 80-те години, а през 90-те години тази тенденция се запази без съществена промяна като цяло за страната. Но в южната и югоизточната част на страната, където е съсредоточено предимно индианско население, показателите на бедността се увеличили значително. Изчисленията сочат, че бедните в страната са 30%, от които 17% са индианци [24].

Населението, говорещо само индиански език, е съсредоточено край югоизточното тихоокеанско крайбрежие (Гъреро, Оавсака и Чивлас), както и на полуостров Юкатан (Кампече, Кинтана Роо и Юкатан)²⁴. По-голямата част от това население живее в малки села, изолирани и в голяма степен маргинализирани. Тук се намират се далеч от градски центрове, няма електричество, няма вода и са недостъпни, нямат инсталации за течаща и отходна вода, комуникациите са недостатъчни или не съществуват (телефон, поща, телеграф и пр.)²⁵.

Според преброяването на населението от 2000 г. говорещите някаква индиански език са 6 044 547. Повече от половината от тях са жени, които са много по-уязвими в правата си от средностатистическата мексиканка. Образователното ниво на индианското население е ниско: 30% са неграмотни, а при жените цифрата е 40%. Доходите на това население са ниски: 32% получават по-малко от една минимална работна заплата за страната, а 30% нямат никакви доходи. Сред жените от индиански произход 53% нямат никакви доходи [21].

Неграмотността в районите с преобладаващо индианско население се намира в пропорционална зависимост с високия коефициент на раждаемост и на детска смъртност. През 1995 г. средно за страната раждаемостта е от 2.8 деца на една жена, докато сред индианското население тя е 3.8 на една жена, което до някъде се обяснява с ранната възраст за встъпване в брак на индианските жени (18.9 години и 21.3 години за страната), възрастта, на която раждат първото си дете (обикновено година след встъпването в брак) и недостатъчното използване на противозачатъчни средства. Установено е също така, че индексът на детска смъртност е по-висок сред индианското население; надвишава средния за страната с 58.4 пункта. Разликата е още по-голяма в селища с по-малко от 2500 жители, където медицинското обслужване и образованието са недостатъчни (КОНАПО, 1998).

При това положение е очевидно защо през последните години се наблюдава активизиране на етническите движения. Във връзка с 500 години от коло-

²⁴ Според националното преброяване на населението през 2000 г. е установено, че 6 044 547 души над 5-годишна възраст говорят само индиански език: 18% от тях живеят в Оавсака, 14% в Чивлас, 9% в Пуебла, 9% в Юкатан и 6% в Гъреро.

²⁵ През 1990 г. са преброяни 13 179 населени места с над 70% индианско население, от тях 91.5% с по-малко от 1000 жители [10].

низацията на Америка се създаде Постоянен съвет на индианците, а малко по-късно — Национален индиански съвет. Важно участие в тях имат индианските жени, не само като издигат общи исквания на своите комуни, но и като издигат глас за своите собствени искания.

Исканията на етническите групи най-често са свързани с проблема за земята, защитата на природните ресурси, помощ от държавата за производство, търговия и снабдяване с продукти, по-справедливи условия на труд, образование, здравеопазване, политически свободи и зачитане на човешките права. Но от 1994 г. с въоръженото движение в Чиapas борбата на индианците добива по-широк размах в цялата страна и намира отзвук и в чужбина, както чрез Националния индиански съвет, така и чрез Сенатското движение за национално освобождение. Поставят се нови искания за етническа автономия и социална справедливост, а жените не само взимат участие в това движение, но и ясно заявяват нуждата от равнопоставяне на половете в политическата, икономическата и социалната сфера.

Благодарение на участието на селските жени в социалните движения през последното десетилетие въпросът за земята отново застана в центъра на вниманието. Относно промените в аграрния закон жените поставят искането предоставените от общините парцели да се третираат като семейна собственост, а не като лична на титуляра; титулярът да бъде длъжен да завещае приоритетно земята на съпругата и децата си и да се изисква съгласието на всички членове на семейството за прехвърляне на парцела на трети лица²¹. В началото на Сенатското движение през 1994 г. защитата на парцелите обработваема земя става особено важна тема за индианските жени. В женската платформа за диалог, приета с Държавната конвенция за жените от Чиapas през май 1995 г., те стигат още по-далеч — искат отменяне на Закона за аграрната реформа, узаконяване на правото им на поземлена собственост и защита на наследственото им право върху земята [18].

Несъмнено кризата в селския сектор тласна жените към таква активизиране. Но важно влияние оказаха и някои неправителствени организации и инициативите на официалните институции²². Проектите, които те лансираха, насърчиха групи от селски жени да организират производства с цел да повишат доходите си, да подобрят жизненото си развитие и в частност да подобрят нивото си на здравеопазване и образование. Една част от тези производствени проекти се базира на разумното използване на природните ресурси. Индианските комуни започнаха да смятат природните ресурси за част от своето историческо културно наследство и с много грижа започнаха диференцираното им използване по традиционни методи [26].

Действията на правителствените и неправителствените организации бяха подкрепени и от международното движение на жените, което даде специфична насоченост на много от започнатите програми. Още от 70-те години редица световни форуми доведоха като резултат до Четвъртата конференция в Пекин, която фокусира вниманието си върху дискриминацията на жените, постигане на равенство между половете и включването на въпроса за жените в националните планове за развитие. Така в редица държавни учреждения се даде гласък на програми, насочени специално към жените, а неправителствените

²¹ Активизирането се осъществява чрез Постоянния земеделски съвет, обединяващ най-различни земеделски формирования.

²² Най-значими са действията на Националния институт по индианствата, на Секретариата за социално развитие, относно аграрната реформа; на Националния фонд на търговските дружества и др.

организации преминаха към по-преки действия за търсене на начини за развитие на съзнанието на тази част от населението. Думата „осъзнаване“ става ключова за работата сред жените.

През 1987 г. група активисти провалят идеята за създаването на Национална мрежа за помощи в развитието на жените от село, която се стреми да даде отговор и решение на редица наболели проблеми. Основната им цел е да активизират борбата срещу неолиберализма, за хармонично и демократично развитие, както и борба за икономическо, политическо и социално равенство на селските труженици [2].

Непрестанно трябва да се отбележи значението на участието на жените в процесите на демократизицията на страната, засилване на гражданските борби за зачитане на изборителния им глас, издигането на стратегическата роля на общините в предизборната надпревара и промяната и прехода към демокрация [9]. В тази арена на борба селските жени също намериха поле за изживя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Не само в Мексико, но и в цяла Латинска Америка се долавят последствията от неолибералния модел на обществото, който изключва и поляризира неговите членове. В селскостопанската сфера разтварянето и либерализацията на пазарите представлява истинско разорение за хората, които по-рано се издържаха с продуктите на селскостопанската си дейност. Обаче този процес се оказва печеливш за големите предприемачи-износители на селскостопанска продукция, за мелничарската промишленост и агроиндустрията.

Този модел за растеж изостри поляризицията в мексиканското село. Не само между големите компании и дребните селски производители или между износителите и производителите за външния пазар, задълбочи се поляризицията между града и селото. В селото, в условията на по-голяма географска разпръснатост, оставаха бедността, безработицата, липсата на услуги и хора, които търсят начин да заминат, за да измерят воши възможности.

Задълбочила се и класовата, половата и етническата поляризиция на обществото. Верно е, че пред жените се отворила нова възможност, но те продължават да бъдат неравнопоставени на пазара на труда и в миграционните процеси. В рамките на селските комуни те носят нова отговорност и са едновременно „в мъжете и жената“ всички, преуморенат се, издържат семействата си, заместят мъжете си на събрания и при вземането на решения, без да имат право на собствено участие.

И, накрая, неолибералният модел поляризира етническите различия. Концентрира бедността в районите с преобладаващо индианско население, където живеят дори най-елементарни условия за живот, и превръща жените в най-слабото звено на една верига от неравнопоставеност, която включва здравео, образованието на хората, налагалата им за живот, работа и др.

Понастоящем перспективите за жените от село не са по-окуражителни. И ако участието им в политическия, икономическия и социалния живот се е увеличавало, то се е увеличило и неравенството им, защото е обхващано всички тези нови сфери.

Окуражаващи са само движението на жените от село, борбата на индианските жени и новите пространства, които те изживяваха с помощта на активистки, съветници и ученици, чиято усилия основно бяха съсредоточени към осъзна-

ването на тази прослойка. Но усилията на институциите са безрезултатни в тази действителност, която генерира асиметрии. За това е нужна по-решителна воля от страна на институциите, не за да изработват козметични програми, а за да създадат една истинска политика, насочена към постигане на равнопоставеност на жените от село в нашата страна.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Abramo, L.** Um olhar de genero: Visibilizando precarizacoes ao longo das cadeias produtivas — en *Genero e trabalho na Sociologia Latino-Americana*, 1997. Asociacion latinoamericana de Sociologia del Trabajo/ Secretaria de Empleo e Relaciones do Trabalho do Estado de Sao Paulo, Sao Paulo.
2. **Alberti, P et al.** Plataforma politica para las mujeres rurales, campesinas e indigenas. Red Nacional de Promotoras y Asesoras Rurales, 1997, Mexico.
3. **Arias, P y F Wilson.** La aguja y el surco. Cambio regional, consumo y relaciones de genero en la industria de la ropa en Mexico, 1997, Universidad de Guadalajara/ Center for Development Research, Guadalajara.
4. **Arizpe, L.** Campesinado y migracion. SEP Mexico, 1985.
5. **Arizpe, L y J Aranda.** Empleo agroindustrial y participacion de la mujer en el desarrollo rural. — en Seminario Tripartite Regional para America Latina sobre el Desarrollo Rural, Patzcuaro, 1981.
6. **Ariza.** Migracion interna y politicas de poblacion en Mexico. — en *La sociedad mexicana frente al tercer milenio*, 1999, Coordinacion de Humanidades-UNAM/Porrúa, Mexico.
7. **Avila, J. L.** Carlos Fuentes y Rodolfo Tuiran. Mujeres mexicanas en la migracion a Estados Unidos. — en Rodolfo Tuiran (coord.), *Migracion Mexico-Estados Unidos: continuidad y cambio*, 2000, Consejo Nacional de Poblacion, Mexico.
8. **Barrera, D. y C. Oemichen (ed.)**. Migracion y relaciones de genero en Mexico, 2000, GIMTRAP-IIA/UNAM, Mexico.
9. **Barrera, D y A. Mussolo.** Mujeres que gobiernan municipios. El Colegio de Mexico, 1998, Mexico.
10. **Bonfil, P y R. Marco del Pont Lalli.** Las mujeres indigenas al final del milenio. Secretaria de Gobernacion/Comision Nacional de la Mujer, 1999, Mexico.
11. **Botey, C et al.** Los jornaleros agricolas migratorios: una solucion organizativa, 1975. Secretaria de la Reforma Agraria, Mexico.
12. **C de Grammont, Hubert.** El campo mexicano a finales del siglo XX — *Revista Mexicana de Sociologia*, 2001, num 4, vol. LXIII, Mexico.
13. **C. de Grammont, Hubert y Sara Lara.** 2001, Encuesta a hogares de jornaleros agricolas migrantes en regiones hortícolas del pais, ISS-UNAM, Mexico (en prensa).
14. **Consejo Nacional de Poblacion (CONAPO).** La situacion demografica en Mexico. Secretaria de Gobernacion, 1998, Mexico.
15. **Concheiro, L y B. Hernandez.** Estructura agraria y mercado de tierras en Mexico. — en *Mercado de tierras en Mexico*, 1995, FAO-UAM, Roma.
16. **Cortés, F.** Determinantes de la pobreza de los hogares. Mexico 1992. — en Maria de la Paz Lopez y Vania Salles (compiladoras), *Familia, genero y pobreza*, 2000, Porrúa, Mexico.
17. **D'Aubertre, M. E.** Mujeres y espacio social transnacional: maniobras para renegociar el vinculo matrimonial. — en Dalia Barrera y Cristina Oemichen (ed.), *Migracion y relaciones de genero en Mexico*, 2000, GIMTRAP-IIA/UNAM, Mexico.
18. **Deere, C. y M. Leon.** Genero, propiedad y empoderamiento: tierra, Estado y mercado en America Latina, 2002, PUEG-FLACSO, Mexico.
19. **Esparza, R.** Las mujeres campesinas ante las reformas al Artículo 27 de la Constitucion. Cuadernos de Trabajo, 1996, GIMTRAP Mexico.
20. **Fagueti, A.** Mujeres abandonadas, desastros y vivencias. — en Dalia Barrera y Cristina Oemichen (ed.), 2000, *Migracion y relaciones de genero en Mexico*, GIMTRAP-IIA/UNAM, Mexico.
21. **Instituto Nacional Indigenista (INI).** 1998, Encuesta nacional de empleo en zonas indigenas 1997. INEGI/INI, PNUD, Sedesol, Spsa, OIT, Mexico.
22. **Lara, S.** Jornaleras, temporeras y boías frías: El rostro femenino del mercado de trabajo rural en America Latina, 1995, UNRISD-Nueva Sociedad, Caracas. 1998. Nuevas experiencias productivas y nuevas formas de organizacion flexible del trabajo en la agricultura. Procuraduria Agraria-Juan Pablos, Mexico.

1999. „Agricultura flexible y empleo en America Latina: un debate con el postfordismo“ – en Hubert C. de Grammont (coordinador), Innovacion tecnologica y reorganizacion productiva en el sector agroexportados, US-UNAM-Plaza y Valdes, Mexico.
23. Lara, S. y H. C. de Grammont. Nuevas tendencias en las empresas y en el mercado de trabajo rural mexicano“, en Nadya Araujo Castro y Claudio Salvatore Dedecchia (coord.) A Ocupação na America Latina: Tempos mais duros, 1999, Associação Latinoamericana de Sociologia del trabajo y Secretaria Estadual de Empleo e Relacoes de Trabalho do Governo do Estado de Sao Paulo, San Paulo.
- 1999a. „Reestructuración productiva y mercado de trabajo rural en las empresas hortícolas de Sinaloa“, en Hubert C. de Grammont (coordinador), Innovacion tecnologica y reorganizacion productiva en el sector agroexportado, US-UNAM-Plaza y Valdes, Mexico.
24. L. Castig. N. La pobreza y el programa Progreso. – en Alivio a la pobreza, 1998, CIESAS-Progreso, Mexico.
25. Marroni, G. El tiempo me ha dejado con los chiquitos y se ha llevado a los grandes... – en Dalia Barrera y Cristina Oenichen (ed.), 2000, Migración y relaciones de genero en Mexico, GIMTRAP-PIA/UNAM, Mexico.
26. Marriñez, B. Genero, empoderamiento y sustentabilidad, 2000, GIMTRAP Mexico.
27. Robles, H. f. y ando yo tambien en el campo! Presencia de la mujer en el agro mexicano, 2000, Procuraduria Agraria, Mexico.
28. Rodon, M. Trabajo asalariado y condicion de la mujer rural en un cultivo de exportacion: el caso de las trabajadoras del tomate en el estado de Sinaloa. – en Seminario Tripartite Regional para America Latina sobre el Desarrollo Rural, 1981, Patzcuaro.
29. Rooper, L. Las mujeres asalariadas en los cultivos de exportacion: el caso del municipio de Ensenada, Baja California Norte. – en Seminario Tripartite Regional para America Latina sobre el Desarrollo Rural, 1981, Patzcuaro.
30. Sanchez, M. Comunidades sin limites territoriales, tesis de doctorado. El Colegio de Mexico, 1995, Mexico.
31. Suarez, B. Las manos mas habiles de los empaques: el aguacate y el mango en Michoacan. – en Sara Lara (coord.) Jornaleras, temporeras y boias frias: el rostro femenino del mercado de trabajo rural en America Latina, Nueva Sociedad, 1995, Caracas.
32. Verdugo, G. La migracion mexicana a Estados Unidos: estructuracion de una selectividad historica, en Rodolfo Tuiran (coord.), Migracion Mexico-Estados Unidos: continuidad y cambio, Consejo Nacional de Poblacion, 2000, Mexico.
33. Zapata, E. et al. Mujeres rurales ante el nuevo milenio, Colegio de Posgraduados, 1994, Mexico.

РАБОТНОТО ВРЕМЕ И ЗАЕТОСТТА ПО ПОЛ. СОЦИАЛНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Кати Владимирова

ВЪВЕДЕНИЕ

Равнището на заетост в България е ниско, много по-ниско от достигнатото в средата на 80-те години на миналия век и най-ниското сред страните от Източна Европа. Безработицата за страната е сред най-високите в Европа, с висок дял в нея на продължително безработните, на тези с ниско образование, младежите, жените. Значителен за мащабите на страната е броят на обезкуражените, т.е. на тези, които нямат платена работа, но и не търсят, защото не вярват, че могат да намерят [1,5]. Провежданите през последните години реформи в социалното осигуряване и за реструктуриране на икономиката по форми на собственост увеличават биографичната продължи-

телност, индивидуалната продължителност на работното време посредством удължаването на трудовия стаж, дневното и седмичното работно време. Все по-малко хора работят и много безработни нямат достъп до пазара на труда, до трудови доходи. Така много от първата група са заети много във времето и имат сигурна заетост и доходи, а другите — с ограничен или без достъп до сферата на платения труд и доходи от него, в несигурност и бедност, ватоварващи заетите и ограничавани нарастването на богатството на обществото и развитието на населението.

Жените са близо половината от икономически активното население на страната. Традиционно доминиращото им участие в неплатения домакински труд и в домашното стопанство, увеличilo се много през трудните години на прехода, ограничава възможностите им за достъп и сигурност в сферата на платения труд, обрича ги на несигурност, икономическа зависимост и променля гъхното демографско поведение, ограничава възможностите им за развитие и участие във вземането на решения за развитие на обществото.

Основната ни хипотеза е, че съществуват неизползвани възможности за увеличаване на заетостта и особено на заетостта на жените с професионален труд и че тези възможности са свързани с преразпределението на съвкупното време и главно времето за труд.

Социалната организация и реструктуриране на времето за труд и на работното време, гъхното по-справедливо и солидарно разпределение по пол и отделни групи, би увеличilo възможностите на икономическата, социалната и демографската политика в страната, би ускорило сближаването със стратегите и практиките на страните от Европейския съюз и внедряването в практиката на европейския социален модел.

ЗАЕТОСТТА, ВРЕМЕТО ЗА ТРУД И СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

Според редица икономически теории трудът е най-ценното богатство, с което разполага едно общество. Негов носител е трудоспособната част от населението, която се състои в повечето случаи от почти равен брой мъже и жени. Засега трудът зема съществена част от съвкупното време и много често предопределя характера и структурата на останалото време. Времето за труд може и се използва за: възпроизводство на населението; производство на необходими за семейството и обществото стоки и услуги.

Заетостта на населението в сферата на платения труд се предопределя от много фактори и условия: развитието на икономиката, цената на труда, условията на работа, данъците върху доходите от работна заплата, равнището на осигурителните вноски, размера на реалната заплата, равнището на социалните плащания, равнището на производителността, размера и степента на използване на работното време и други, но и от възможността на отделните индивиди да отговорят на изискванията на работодателите, в т.ч. и по отношение на продължителност и интензивност на труда.

За заети се считат лицата на 15 и повече навършени години, които работят срещу заплащане — в парн или в натура; за други (като наети), самостоятелно или като управляват наетите за производство на стоки и услуги [7]. Не са заети тези, които работят в домакинството и домашното стопанство без заплащане, доброволно или по традиция и/или принуда полагат труд в тази сфера — независимо, че създават продукти и/или извършват услуги и една не-

малка част от този труд се включва в произведението в страната брутен вътрешен продукт (главно дейностите от домашното стопанство). В този случай имаме производство без заетост и труд, който не се признава от обществото.

Времето за труд заема неутрално място в бюджета на времето на икономически активното население и предопределя развитието на човека и неговия принос за икономическия растеж. То е източник на икономически и социален просперитет, но и показател за достигнат стандарт на живот. Машабите и разпределението му се предопределят по принцип от равнището на производителността на труда и заплащането, традициите, политиките, но и от личния избор. Основно то се разделя на: обществено и частно; платено и неплатено; заетост в различни икономически дейности, в домашното стопанство и с домакински труд; възпроизводство на населението и производството.

При равни други условия количеството на труда, вложен в различните икономически дейности (определящо се с броя на заетите и продължителността на тяхното работно време), предопределя равнището и динамиката на brutния вътрешен продукт, богатството на всяка страна и населението ѝ. С развитието на обществото, с повишаването на образованието и професионалната подготовка и внедряването в производството на научно-техническите и технологичните достижения се повишава ефективността, производителността на труда. В епохата на информационното общество решаваща роля имат знанията, които притежават заетите, и новите информационни и комуникационни технологии [2, 3]. Следователно продължителността на работното време на съвременния етап не е решаваща, значение имат възможностите за увеличаване на индивидуалната продуктивност на основата на непрекъснатото повишаване на знанията и професионалните умения, високата адхитивност към промените. За продуктивността е от значение и здравният статус, времето за почивка и начинът на живот. От тази гледна точка не продължителността на работното време, а величината на свободното време и начинът на неговото използване придобиват ново значение и за мъжете, и за жените. И точно тук те са с най-различни социални практики и възможности. Съществуват основания да се предполага, че ако тази социална практика се запази, ще се увеличи неравнеството между двата пола, ще се ограничи достъпът на жените до платената заетост и постиженията на демокрацията.

Свободното време като индикатор за богатството на една страна се свързва с достигането на висока производителност на индивидуалния и съвкупния труд. С други думи нарастването на производителността на труда създава обективни предпоставки за намаляване на времето за труд и главно на работното време. Най-значимите фактори за това са новите технологии и образованието. И двете предполагат инвестиции, в т.ч. особено инвестиции в човешки капитал, по-продължително образование и обучение през целия живот, т.е. преразпределение между времето за труд и свободното време, целенасочено използване на свободното време за повишаване на професионалната подготовка и трудоспособност.

Класическите концепции за изграждането на предприемачеството разглеждаха работното време като важно условие за производството и неговите резултати, а повите — като възможност за увеличаване на заетостта и на свободното работно време и са част от новите политики и форми на заетост и организация на труда.

Организацията на труда през последните десетилетия в развитите икономически страни включва по принцип гъвкавост по отношение на използването на работното време и преосмисляне на съществуващите практики за рабо-

тата на смени, полагащото на извънреден труд или удължено работно време, създаването на нова работната среда и други. Организацията на работното време означава въвеждането на различна продължителност за наемния труд с използването на възможностите на различни договори и форми на заетост — нормално, удължено, намалено, непълно или почасово; постоянно, променливо, ненормирано; разпокъсано; на смени; в дома и други.

Времето за труд и свободното време, тяхното съотношение и вътрешно разпределение е определящо за възпроизводството на работната сила, но и на населението, важно е за равнището на заетост. Величината на истинското свободно време се предопределя от календарното и съвкупното време за труд (обществено и частно) и доколко първото е предопределено, то на практика зависи от социалната организация на времето за труд — политиката и практиката по отношение на работното време, от една страна, и, от друга, от социалната практика по отношение на мащабите и разделението по пол на труда в частната сфера — домакинството и домашното стопанство.

Времето за труд се използва за: възпроизводство на населението; производство на необходими за семейството и обществото стоки и услуги. За отделните етапи от развитието на човечеството, за различните страни и социални групи в обществото, за мъжете и жените разпределението на времето за труд е повече или по-малко различно.

Сред забележителните промени, настъпили в сферата на труда през втората половина на XX век е масовото включване на жените в платения труд. Достигнатата сравнително висока заетост на жените в сферата на професионалния труд води до преразпределение на съвкупния фонд от време както за самите жени, така и между жените и мъжете: на работно и свободно; на време за себе си и за другите; на време за домакинство, отглеждане и възпитание на децата, домашно стопанство и платен труд. Увеличаването на заетостта на жените в икономиката не се съпътстване на практика с намаляване на обема на труда им в домакинството и домашното стопанство. Обществото продължи да очаква от тях изпълняването на отредените им по традиция функции, свързани с домашната работа, отглеждане и възпитание на децата, грижи за болните в семейството и работа в домашното стопанство. Преразпределението на времето за жените се осъществява между свободното и времето за труд. Последното се увеличи с платения труд. Неразвитостта на услугите до 1990 г., а сега тяхната цена и все още недостатъчно качество и разнообразие, обясняват и днес високия дял на времето за труд в домашното стопанство и домакинството за жените.

Високото участие и отговорност на жените в домакинството и едновременно с това участието в професионалния живот на пълен работен ден увеличи не само времето за труд, но и напрежението и страха, че няма да успеят да се справят в рамките на разполагаемото време, увеличи чувството на вина при омъжените жени с малки деца, доведе до развитие на различни индивидуални стратегии за справяне, за смесване и препокриване на двете времена за труд. Такива са например опитите на много жени през работно време да свършат редица домашни задължения. Тази сравнително широка практика при социализма, която в неясен вид се толерираше и беше възможна поради относително по-високата и неефективната заетост, то на съвременния етап при наличието на висока безработица и все повече налагаща се политика на ефективно, рационално използване на ресурсите, подобна практика става невъзможна. В този смисъл е застрашена възможността някои жени да запазят заетостта си, а други — да бъдат наети. Следователно необходима е нова организация на

времето за труд и неговото по-справедливо разпределение между обществото и семейството, между мъжете и жените.

Времето за труд и неговото разпределение на платен и неплатен труд се променя и тази промяна най-често е различна за мъжете и жените. Основните фактори за това различие произлизат от социалното отношение към пола, от функциите и очакванията, които обществото отрежда на мъжа и жената. През последния половин век все по-осезаем фактор става равнището на образованието и развитието на икономиката, а през последните десетилетия и новата на различните форми на заетост и развитието на третичния сектор. Биха могли да се добавят още много, определили голямата свобода през втората половина на двадесетия век във времето за труд на жените и особено за участието им в платената заетост. Налага се изводът, че преразпределението между платения и неплатения труд в полза на първия би увеличило общата заетост и би улеснило и увеличило достъпа на жените до сферата на платения труд и тяхното професионално развитие. България с може би най-подходящият пример за тези възможности.

ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТТА И РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА РАБОТНОТО ВРЕМЕ ПО ПОЛ И СТРАНИ

Продължителността на работното време се прилага под влияние на различни фактори и политики: икономически, законодателни, производствени, социални. Всяко общество следва да има икономически предпоставки и воля да промени мащабите на един от основните производствени ресурси в полза на увеличаване на свободното време и/или намаляване на експлоатацията на труда, повишаване на заетостта на определени групи от населението и други.

Продължителността на работното време (дневно, седмично) се определя преди всичко със закон във всяка страна и в съответствие с международните норми (конвенции на МОТ, директиви на ЕС).

В началото на XX век новосъздадената МОТ с първата си конвенция определя продължителността на дневното работно време на 8 часа [6]. През втората половина на века страните в Европа, включително и България, преминават на петдневна работна седмица, т.е. намаля се седмичната продължителност на работното време. Макар и в различни мащаби по страни се увеличи продължителността на платения годишен отпуск, отпуските за раждане и отглеждане на деца и други. Удължи се престоят на подрастващите в образователната система и включването им в сферата на платения труд става на значително по-висок възраст. По този начин на практика се промениха мащабите на съвкупното индивидуално и обществено работно време. Намаляването им е тясно свързано с развитието на производството и производителността, с техните изисквания от труд с по-високо качество (образование, професионална подготовка) и от работна сила с по-висока трудоспособност.

Повишаваната се производителност на труда и капитала е основният фактор за осъществяване на политиката за намаляване продължителността на работното време. Съществуват различни модели и практики, различни механизми за намаляване обема на съвкупния фонд работно време, намаляване продължителността на работната седмица и/или работния ден, увеличаване на платения отпуск, удължаване престоя на подрастващите в образователната система и/или увеличаване на техния брой, намаляване възрастта за пенси-

овиране или създаване на възможности за по-ранно пенсиониране; развитие на нетипичните форми на заетост, трудови договори и статуси в заетостта.

Дълго време продължителността на дневното работно време остана за повечето европейски страни 8 часа. С развитието на сферата на услугите и намаляването на заетостта в индустрията в много от страните от Западна Европа получи широко разпространение предлагането на работа на непълно време. Започна реструктуриране на заетите според продължителността на работното им време (дневно, седмично...) и увеличаване на заетите на непълно работно време.

Намаляването на съвкупната продължителност на работното време стана и по пътя на въвеждане на атипичните форми на заетост и увеличаване на работещите по договори за определено работно време (срочни).

Заетостта на непълно работно време от гледна точка на организациите е израз на тяхната политика на гъвкава заетост и рационално използване на ресурсите. За индивидите работата на непълно работно време може да бъде желана, в смисъл доброволно избрана, или наложена. В последния случай тя се свързва с невъзможността на пазара на труда да се намери работа на пълен работен ден. Доброволно избраната работа на непълен работен ден се дължи на желание да се работи с по-малка продължителност, за да остане време за други приоритети и дейности. Този избор в някаква степен също може да бъде наложен и в този случай често зависи от ситуацията в семейството (малки деца, болни) или традициите в обществото.

Заетостта на непълно работно време внася несигурност и поставя сериозни бариери пред професионалната кариера.

Работата на непълно работно време получи развитие през 80-те години, през годините на висока безработица, нисък икономически растеж и политика, насочена към повишаване на конкурентоспособността и гъвкавостта в организацията на производството и работното време.

В Западна Европа тенденцията на реструктуриране на заетостта по продължителност на работното време се разви различно по страни. Независимо от това като правило делът на работещите жени на непълно работно време е преобладаващ. Това позволи на редица изследователи да твърдят, че непълното работно време има женско лице и че увеличаването на заетостта през последните години става главно за сметка на жените и тяхната непълна заетост. Или както пише Маргарет Маруани — когато се споменава за непълно работно време, се мисли за жените [14].

Последните десетилетия са белязани от тенденцията на намаляване продължителността на работното време като резултат, от една страна, на достигната висока производителност на труда, и от друга, като израз на политиката за постигане на по-висока заетост на населението в съответната страна. Във Франция например през 1982 г. законоустановената продължителност на седмичното работно време беше определена на 39 часа. С приетия от 1998 г. закон за намаление на работното време седмичната продължителност на работното време се установи на 35 часа [13]. Аналогична е ситуацията и политиката в редица други европейски страни.

В страните в преход към пазарна икономика все още преобладаващи са традиционните форми на заетост — с трудов договор, на пълен работен ден. Незначителен е делът на работещите на непълно работно време, както и по другите нетрадиционни форми на заетост. Това прави по-труден пазара на труда, а безработицата и несигурността — по-високи. Една от причините е липсата на гъвкавост у работодателите по отношение на наемането и запла-

Таблица 1

Дял на заетите на непълно работно време в Европейския съюз
1983-1996 г.

(в %)

Страни	От заетите всички		От заетите жени		От заетите мъже	
	1983	1996	1983	1996	1983	1996
ЕС (10)	12,1	-	27,6	-	2,8	-
ЕС (15)	-	16,4	-	31,6	-	5,5
Германия	12,6	16,5	30,0	33,6	1,7	3,8
Австрия	-	14,9	-	28,8	-	4,2
Белгия	8,1	14,0	19,7	30,5	2,0	3,0
Дания	23,8	21,5	44,7	34,5	6,6	10,8
Испания	-	8,0	-	17,0	-	3,1
Финландия	-	11,6	-	15,6	-	7,9
Франция	9,7	16,0	20,0	29,5	2,5	5,2
Гърция	6,5	5,3	12,1	9,0	3,7	3,3
Ирландия	6,7	11,6	15,6	22,1	2,7	5,0
Италия	4,6	6,6	9,4	12,7	2,4	3,1
Люксембург	6,7	7,7	18,0	18,4	1,2	1,5
Холандия	21,2	38,1	50,3	68,5	6,9	17,0
Португалия	-	8,7	-	13,0	-	5,1
Великобритания	19,0	24,6	42,1	44,8	3,3	8,1
Швеция	-	24,5	-	41,8	-	8,9

Източник: Eurostat, Enquetes sur les forces de travail.

Таблица 2

Работно време и структура на заетостта през 2001-2002 г.
в някои от страните на Европейския съюз

Страни	Седмична продължителност на работното време на заетите (h)	Дял на заетите на пълно РВ на непълно РВ (%)	
		на пълно РВ	на непълно РВ
ЕС (15)*	40,1	84,3	17,9
ЕС 12 (еврозоната)*	39,6	83,1	16,4
Белгия**	39,3	84,6	19,4
Великобритания**	43,3	88,1	24,9
Германия*	39,4	88,9	20,3
Испания**	40,4	80,6	8,0
Италия**	38,5	72,6	8,6
Франция**	38,3	89,2	16,2
Холандия**	38,9	88,3	43,8

* 2001 г.; ** 2002 г.

Източник: Le Monde, 23 avril 2003.

щането на труда. Другата причина за някои от страните, вкл. и България, е законодателно неуредените все още въпроси за приложението на гъвкавите форми на заетост.

Между отделните държави, от една страна, както и между мъжете и жените във всяка една от тях съществуват значителни различия по отношение заетостта на непълно работно време.

Таблица 3

Заетостта на непълно работно време по пол
в страните от Централна и Източна Европа (РЕСО)

(%)

Страна	Общо		Мъже		Жени	
	2000	2001	2000	2001	2000	2001
РЕСО-10	9,5		7,5		11,8	
България		3,4		3,1		3,7
Чехия	5,4	4,3	2,2	2,2	9,5	7,1
Естония	6,7	6,9	4,2	4,5	9,3	9,5
Унгария	5,8	6,4	2,1	2,0	5,3	4,8
Литва	8,6	8,2	7,6	7,3	9,6	9,1
Латвия	10,8	10,0	9,5	7,9	12,2	12,1
Полша	10,6	9,5	8,4	8,1	13,2	11,2
Румъния	16,4	16,8	14,3	14,7	18,6	19,1
Словения	6,1	6,1	4,7	5,0	7,7	7,4
Словакия	1,9	2,3	1,0	1,2	2,9	3,6

Източник: Enquetes sur les forces de travail, Eurostat, 2000–2001 г.

По принцип обществото предполага, че жените желаят да използват този начин на организиране на работното им време повече от мъжете. С това се обясняват и наблюдаваните различия между мъжете и жените по използването на непълното работно време – средно от 11,8% до 7,5% през 2000 г., като разликата е по-значителна за страните, в които работата на непълно работно време е по-слабо разпространена като Словакия, Унгария, Чехия, Словения, Естония и обратно, за страните, в които работата на непълно работно време е по-разпространена – като Румъния, Латвия, Полша и Литва [15].

Намаляването на работното време има за ефект главно, от една страна, увеличаване равнището на заетост, в т.ч. и заетостта на жените и младите хора и, от друга, увеличаване на извънработното време, в т.ч. на времето за квалификация и обучение, за себе си и за семейството.

ЗАЕТОСТТА НА ЖЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ЖЕЛАНА ИЛИ НАЛОЖЕНА?

В България увеличават се заетост на жените след 60-те години на миналия век промени разпределението на времето им за труд, по-скоро го увеличи за сметка на свободното им време. До средата на 90-те години жените бяха заети основно в индустрията и селското стопанство, на пълен работен ден и с трудови договори за неопределено време. През последните години се увеличи чувствително броят на заетите жени в сферата на услугите, но значителна част от тях продължава да работят при 8-часов работен ден, а много често и по-продължително и при повече от пет работни дни. Придобилата значителен мащаб неформална икономика различна много често на заетостта на жените, използва „нетрадиционни“ форми на заетост като удължен работен ден и работна седмица, разпокъсано работно време и работа на няколко работни места, висока несигурност от гледна точка на заетостта, социалната сигурност, условията на труд и други. Все още твърде ограничено е използването на получените сравнително широко разпространение в редица за-

надноевропейски страни нови форми на заетост и особено работата на непълно работно време.

В резултат новите възможности, които по принцип се създадоха с развитието на пазарната икономика у нас, имаха за последица главно силно съкращаване на заетите и увеличаване на заетостта, но и увеличаване на работното време на заетите. В много по-малка степен се осъществи преразпределение на времето между половете (за труд — платено и неплатено и свободно).

В повечето европейски страни се преразпредели заетостта и работното време: жените се включиха преобладаващо в третичния сектор (услугите) и зеха преобладаващо работата на непълно работно време и другите атипични форми на заетост. За България, както и за повечето източноевропейски страни е все още висока заетостта на жените в индустрията, а атипичните форми на заетост и особено заетостта на непълно работно време са почти неразвити.

В България от средата на миналия век участието на жените в икономиката стана стереотип и начин на живот. Трудът в полза на обществото носи удовлетворение, радост от личностна и професионална реализация. За жените той е и източник на икономическа независимост и утвърждаване в обществения и личния живот. Изследванията показват, че дори да имат материална и финансова сигурност, почти 3/4 (74,4%) от жените сега биха продължили да участват в сферата на платения труд, т.е. биха останали на пазара на труда. За съвременната жена работата извън дома е нещо повече от източник на доходи. Тя е предвсичко „икономическа и социална независимост, но също и възможност за социални контакти, условие за реализация и утвърждаване...“ [3: 39]. Както показва изследването, много малка част от жените (17,3%) биха напуснали работата си дори и ако са напълно материално осигурени. За над 80% от заетите жени работата носи лична удовлетвореност, тя им позволява да търсят и намират професионална удовлетвореност и реализация.

Продължителността на работното време се предопределя от действащото в страната трудово законодателство и от създадените гаранции за неговото спазване. България е пример колко може да бъде различна продължителността на законоустановеното и фактическото работно време. Широко разпространена е практиката на работен ден от 10, 12 до 14 (а в някои случаи и повече) часа и на работна седмица от 6, а дори и 7 дни. В немалка част този труд не се отчита нито като удължен, нито като извънреден.

Резултатите от проведеното пилотно изследване „Работно време, условия на труд, демографско поведение“ (колектив от ЦИН при БАН и АЗ при МТСП) показват, че на 48% от изследваните им се налага често и почти ежедневно да работят повече от 8 часа и на 46% не се заплаща извънредният труд както и на 48% не се компенсира удълженото работно време.

Заплащането е най-често месечно и така цената на труда за час работно време пада значително, но не по-малко значителен е фактът на висока трудовата натовареност, умора и невъзможност за възстановяване на работната сила и още по-малко за нейното развитие. При тези условия на заетост проблемите за жените са значителни. Пред мнозина от тях стои дилемата семейството или работата, т.е. бедността или свръхнатовареността с груд (платен и в семейството) и с вина за недостатъчно време и усилия за другите въщи.

Така някои са свръхзаети, нямат достатъчно време или въобще време за възстановяване и развитие на своята работна сила. Преумората и свързаното с нея здравно състояние оказват отражение на сигурността в платената зает-

тост и на статуса в нея. Това е още повече валидно за обществата, в които преобладава работата на пълно работно време и е сравнително широко разпространена практиката за извънреден труд и/или удължено работно време. България е сред тях. Жените много често са свързани. Високата им заетост в сферата на неплатения труд, вкл. и с раждането и отглеждането на малки деца, ограничават възможността им често да останат, да запазят платената си заетост или достъпа до нея.

Мъжете, повече от жените, имат повече от една платена заетост, работят до по-късна възраст след пенсиониране.

Основният мотив за свързаност е равнището на доходите. Продължителността на времето за труд в този случай има неблагоприятен персонален и обществен резултат: преумора, бързо изхабяване, ограничено развитие, затруднения за оставане или намиране на работа и едновременно с това – по ниско равнище на заетост, ограничаване достъпа до заетост на младежите без трудов стаж и на останалите продължително в безработния млади, възрастни, жени и мъже.

Паралелно с тази заетост България е сред страните в Европа с най-ниско равнище на заетост и с най-високата безработица. Равнището на безработица остава много високо (16-18% през последните години), а расте и броят на „обезкуражени“ лица в трудоспособна възраст, отказали се от статута на безработен (над 400 000), т.е. итереси заетост. Значителна част от тях са младежи и жени. Преобладаващата част от лицата с намалена трудоспособност и с ромска идентичност са в тези групи.

ВИСОКОТО УЧАСТИЕ НА ЖЕНИТЕ В НЕПЛАТЕНИЯ ТРУД – НЕВЪЗМОЖНА ПРОФЕСИОНАЛНА ЗАЕТОСТ И ОГРАНИЧЕН ДОСТЪП ДО ПАЗАРА НА ТРУДА И ИКОНОМИЧЕСКИТЕ РЕСУРСИ

Съществуват значителни различия по страни в мащабите на домашния труд и неговото разпределение по пол. От този аспект бихме могли да твърдим, че жените в България са сред „най-богатите“ на труд: пълна заетост в платения труд и висок дял на участие в неплатения домашен труд. За почти всички страни се отнася написаното от Даниел Кергоат, че за жените е предопределен домашния труд и като нещо в повече, платения труд [9].

Трудът за мъжете и жените в България остава за много хора все още принуда. Направеното изследване показва, че над 85% от хората у нас са убедени, че и мъжете, и жената трябва да подпомагат семейния бюджет [3]. Тази помощ за българските домакинства има два основни източника – платения труд и домашното производство.

От друга страна, и за началото на новия век продължават да са валидни традиционните представи, че работата в дома, в домакинството, отглеждането и възпитанието на децата и много други са главно задължение на жените, включително и на заетите, дори и когато съпругът е безработен или пенсионер, а мъжете в най-добрия случай „помагат“ [3; 59]. Времето за труд на жените в домакинството и домашното стопанство по традиция е значителен, но през трудните години на прехода то се увеличи и придоби огромни мащаби. Споменатото вече изследване регистрира „силен превес на жените пред мъжете в сферата на неплатения домакински труд. Жените отделят седмично

средно над 8 часа повече от мъжете, т.е. те имат още един пълен работен ден. Жените продължават да поемат почти цялата тежест на домашния труд“ [3, 64].

През годините на прекода се увеличи натуралният характер на доходите, за което свидетелстват и данните от домашните бюджети на населението. Делът на натуралните доходи нарасна, както и делът на доходите от домашното стопанство в общите и паричните доходи на домакинствата. От 12,4% през 1986 г. от общия доход на домакинствата доходите от домашното стопанство достигнаха 24,9% през 1997 г. с очертала се тенденция през последните години на намаляване (15% за 2001 г.), но с все още високи равнище [4, 7].

Този огромен но мащабите си труд, с по-значителното или незначителното участие на мъжете, не се счита като производителен, независимо че е източник на значителни доходи. Не само това, но много често заетите в него се считат за безработни или икономически неактивни.

Трудът в домашното стопанство заслужава внимание и поради това, че той на практика ограничава възможностите за създаване на повече работни места в сферата на платения труд, ограничава развитието на съответните производства, предназначени за пазара, росъ и запазването или увеличаването на работните места в тях. Наред с това много дейности, които биха в сферата на платения труд, т.е. работни места, се „приватизират“ и прехвърляха в сферата на неплатения труд. Това допълнително ограничава платената заетост и главно тази на жените.

Трудът за самозадоволяване и за оцеляване е натурален, непазарен, мултипрофесионален и като правило нискоефективен. Той силно ограничава увеличаването на ефективната заетост, достъпа до платена заетост на безработните и свободното време на заетите.

ПРЕРАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА ВРЕМЕТО ЗА ТРУД: МЕЖДУ ПОЛИТИКИТЕ ЗА ЗАЕТОСТ И ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ И ПОЛИТИКИТЕ ЗА РАВНИ ШАНСОВЕ И СОЛИДАРНОСТ В ОБЩЕСТВОТО

Както в края на XX, така и в началото на XXI век трудът в България заема централно място в живота на индивидите, неговото семейство и обществото. Той е необходим за икономическото развитие, но не по-малко необходим и за индивидите. Съвременното, а още повече бъдещото информационно общество се съгрява с високо качество на професионалния труд, намаляване на неговата продължителност и многообразие на формите на приложението му. Все повече трудът се преизръща в източник на удоволствие, форма за личностна реализация и себеутвърждаване [2].

В България немалка част от икономически активното население е с ниско образование и без професионална подготовка, трудът е продължителен, с висок дял на неплатения, а платеният е неефективен и нискодоходен, несправедливо разпределен между половете и поколенията.

Застотта може да се увеличи, като се намали средната продължителност на труда при равни други условия и главно при нарастваща производителност на труда. Количеството работно време, необходимо за икономическото развитие и за производството за пазара, може да се преразпредели между повече трудоспособни лица, желателни да работят в сферата на платения труд.

Намаляването на продължителността на труда като форма за увеличаване на заетостта на икономически активното население може да се използва от макроикономическата политика в няколко направления:

- намаляване продължителността на труда през жизнения цикъл на човека: по-късно включване поради удължаване престоя в образователната система за по-качествен и производителен труд и преждевременно пенсиониране, преди достигане на нормативно определената възраст за придобиване на пенсия поради възраст;

- намаляване продължителността на труда чрез намаляване продължителността на пълното работно време (дневно, седмично, годишно) и увеличаването на платения годишен отпуск;

- намаляване продължителността на труда чрез развитието на работата на непълно работно време като доброволен или наложен избор.

Използването на посочените възможности от политиките за заетост и политиките за намаляване на безработицата е ново предизвикателство и възможност за повечето страни от Източна Европа и България. За страните от Западна Европа те повече или по-малко са познати, част са от техните политики, доказали са възможностите си на практика. За новите демократични държави от Източна Европа, както и за България те са една възможност за които една от особеностите ще бъдат атипичните форми на заетост и намалена продължителност на работното време, но за сметка на свободното време, за увеличаване на времето за развитие и за себе си. Новите форми и политики за заетост, получили разпространение в страните с развити икономики и особено в страните членки на Европейския съюз, увеличават заетостта и гъвкавостта по отношение на заетостта, работното време и съвместяването на професионалния и семейния живот.

Истинският дебат е другаде: при дадено равнище на производство и производителност намаляването на работното време се придружава с преразпределение на един и същ доход. Това е пасивна мярка от управлението на недостига на работни места. Трудността и предизвикателството се състои в това да се осигурят позитивни промени в трите променливи (производителност, заетост и работно време):

- намаляването на продължителността на труда като начин за разпределение, колективно съгласувано, на плодовете от икономическия растеж;

- намаляването на работното време като източник за нарастване на производителността, ако се придружава например от реорганизиране на работното време и на производството или от нарастване на усилията за обучение.

Във всички случаи намаляването на работното време трябва да бъде резултат от увеличаващото се богатство на обществото и индивида и домакинството, в което той живее. Само така преразпределението на работното в полза на свободното време може да бъде икономически оправдано и реално да увеличи свободното време като източник за развитие на човека и обществото.

Разпределението на времето за труд като източник на богатство и професионална реализация е и проблем на *солидарност* между поколенията и различните групи от населението, и особено между заетите и безработните. Каквото и да е общото количество от работни часове платеният труд остава за заетите. Към него те прибавят и часовете неплатен труд в домакинството и домашното стопанство.

Солидарността е свързана с поделената заетост, с търсенето през новия век на по-добри възможности за преразпределение на труда по сфери и между

различните групи от населението; по пол, възраст, социален статус. Важното в този случай е да се знае дали обществото е готово за такова преразпределение и дали официалната политика ще работи за него.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всяка икономика разполага с маржове от значителни свободи, за да реагира на обема на заетостта. Проблемът е в избора на модел за икономическо и социално развитие, в който повишаването на заетостта и сигурността на всички групи от населението да има приоритетно място. При такава политика времето за труд и неговото справедливо разпределение между половете и другите групи от населението ще увеличи заетостта на основата на създадени предпоставки за достъп и сигурност в сферата на труда. Увеличаването на заетостта и особено на заетостта на жените с професионален труд според нас може да се постигне на основата на:

А) Създаването на социална организация за оптимално разпределение на:
— съвкупното време между време за труд и свободно време;
— работното време и време за труд и домакинството, домашното стопанство, грижи за децата и другите в домакинството;
— свободното време на време за себе си (за възстановяване и качествено възпроизводство на работната сила, и за другите).

Б) Развитието на политиката за заетост и борба срещу безработицата, със създаването на условия за:

— съаместване на професионалния и семейния живот на жените;
— създаване на повече възможности за избор с развитието на организацията на работното време и повишаване на гъвкавостта по отношение на заетостта предприятията;
— развитието на различните форми на заетост и стимулиране на организациите за гъвкаво прилагане.

В) Подобряването на условията на труд и достъпна до платен труд на жените:

— ликвидиране на съществуващата дискриминация на жените при насмане, заплащане, квалификация и освобождаване;
— ограничаване практиката на използване на извънреден труд, на удължено работно време и допълнителен труд.

Г) Провеждането на социално-икономическа политика за по-висока заетост на основата на:

— повишаване пазарния характер на икономиката с прехвърляне на много от дейностите от домашното стопанство в сферата на платения труд (домашното производство на консерви, комюти, алкохолни и безалкохолни напитки, сладка и други; дрехи; ремонти, подготовка на полуфабрикати за готвене и много други);

— развитие на нови услуги и разширяване на съществуващите и особено на достъпни услуги, свързани с бита.

Д) Създаването на равни възможности на жените в мъжете в сферата на труда на основата на:

— повишаване чувствителността на обществото към проблемите за справедливото разпределение по пол на обществения и домашния труд, на платения и неплатения труд;

— реструктуриране и развитие на пазарната икономика.